

ORTA ƏSRLƏR İSLAM MƏDƏNİYYƏTİ: MÜSƏLMAN İNTİBAHININ QIZIL ÇAĞI VƏ “BEYTÜL-HİKMƏ”

Vüqar HÜMMƏTOV,

Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin

Dini maarifləndirmə işinin təşkili şöbəsinin

baş məsləhətçisi, ilahiyyatçı,

hvuqar79@mail.ru

Xülasə. Məqalədə İslam mədəniyyətinin tarixi, elm, tibb və təhsil müəssisələri, habelə alim və onların bəşəriyyətə bəxş etdikləri ixtira və yeniliklər araşdırılmışdır. Həmçinin İslamın alimə, elm və mədəniyyətə verdiyi önəmə diqqət çəkilmiş, qeyd edilən xüsuslara təşviq edən ayə və hədislərə yer verilmiş, mövzu ilə əlaqədar məşhur qərb alimlərinin rəy və şərhələrinə də istinad edilmişdir. Müəllifin tədqiqatın sonunda gəldiyi qənaət ondan ibarətdir ki, İslam mədəniyyəti özündən əvvəlki mədəniyyət nümunələrindən bəhrələnmiş, onları daha da inkişaf etdirmiş, sonrakı qərb sivilizasiyasının yaranmasında və çiçəklənməsində müstəsna rol oynamışdır.

AÇAR SÖZLƏR: İslam, mədəniyyət, intibah, elm, incəsənət, poeziya, məktəb.

Вугар Гумматов

СРЕДНЕВЕКОВАЯ ИСЛАМСКАЯ КУЛЬТУРА: ЗОЛОТОЙ ВЕК МУСУЛЬМАНСКОГО РЕНЕССАНСА И БЕЙТУЛ-ХИКМА

Резюме. В статье рассматривается история исламской культуры, науки, медицины и образовательных учреждений, а также ученых и их изобретения и инновации. Также было подчеркнуто значение, которое ислам придает ученым, науке и культуре, было уделено место аятам и хадисам, поощряющим указанные черты, а также упомянуты мнения и комментарии известных западных ученых. Вывод, к которому пришел автор в конце исследования, заключается в том, что исламская культура извлекла пользу из предшествующих ей культурных примеров, развила их дальше и сыграла исключительную роль в создании и процветании более поздней западной цивилизации.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Ислам, культура, возрождение, наука, искусство, поэзия, школа.

Vugar Hummatov

MEDIEVAL ISLAMIC CULTURE: THE GOLDEN AGE OF THE MUSLIM RENAISSANCE AND BEITUL-HIKMA

Summary. The article studies the history of Islamic culture, science, medicine and educational institutions, as well as scientists and their inventions and innovations. Also, the importance that Islam pays attention to scientists, science and culture was also emphasized, a special attention was paid to verses and hadiths that encourage the specified features, as well as the opinions and comments of famous Western scholars were mentioned. The conclusion reached by the author at the end of the study is that the Islamic culture benefited from the cultural examples that preceded it, developed them further and played an exceptional role in the creation and prosperity of the later Western civilization.

KEY WORDS: Islam, culture, renaissance, science, art, poetry, school.

Giriş. İslam dini VII əsrdə Ərəbistan yarımadasında meydana gəlmiş, Raşidi, Əməvi və Abbasi xəlifələrinin hakimiyyəti dövründə isə İspaniya (Kordova xilafəti) və Afrikanın şimalından Cənub-Şərqi Asiyaya qədər geniş coğrafiyaya yayılmışdır. Bir sıra millətlər məhz həmin dövrlərdə baş verən İslam fəthatları nəticəsində eyni siyasi-iqtisadi mərkəz altında birləşmiş və möhtəşəm mədəniyyət meydana gətirmişlər. Xüsusilə, orta əsrlərdə Abbasilər tərəfindən Bağdadda qurulan “Beytul-Hikmə” adlı tərcümə və araşdırma mərkəzində dövrümüzdəki bəzi elmlərin əsası qoyulmuşdur. İslamın “qızıl dövrü” adlanan həmin zaman kəsiyində İslam mədəniyyəti dünya elm və düşüncəsinə meydan oxuma dərəcəsinə gəlib çatmışdır.

622-ci ildə Həzrət Məhəmmədin (s) Mədinəyə hicrəti ilə burada ilk İslam dövləti qurulmuş, 632-ci ildə Məhəmməd peyğəmbərin (s) vəfatından sonra həmin dövlətə xəlifə adlandırılan şəxslər başçılıq etməyə başlamışdır. İlk dörd xəlifəyə Raşidi xəlifələr deyilirdi. Raşidi xəlifələr (doğru yolda olanlar) də Peyğəmbərimizin (s) yolunu tutmuş və Qurani-Kərim əxlaqını çox geniş coğrafiyaya yayaraq onun irsini davam etdirmişlər.

Fəthlər sayəsində xilafətin tərkibinə yüksək inkişaf etmiş qədim mədəniyyətə malik olan Misir, Suriya, Fələstin, Mesopotomiya, Orta Asiya, Hindistan və Çin kimi ərazilər daxil olmuş, ərəblər müxtəlif xalqların elm və incəsənət sahəsindəki nailiyyətlərini mənimsəmişlər. Digər tərəfdən, ərəb dili bu ölkələrdə geniş yayılmış, məhkəmə işləri həmin dildə aparılmışdır. Məktəblərdə bu dil öyrədilmiş, beləliklə, ərəb dili ədəbiyyat və elm dilinə çevrilmişdir. Suriya, İran və Orta Asiyanın bir çox alim və yazıçıları öz əsərlərini bu dildə yazmışlar. Beləliklə, İslam mədəniyyətini təkcə ərəblər deyil, Xilafətin tərkibinə daxil olan bütün xalqlar yaratmışlar. İslam mədəniyyətinin inkişafındakı ən mühüm amil isə dinimizin elm və onun inkişafına təşviqi olmuşdur.

İslam dinində elm öyrənmək ən vacib əməllərdəndir və zəruri hesab edilən bu məşğuliyyət sahəsi VII əsrdən başlayaraq genişlənən boşluğu doldurmağa başlamışdı. Həmin dövrdə Mesopotamiya, Misir, Yunan və Roma mədəniyyətlərinin təsiri azalmışdı. Hindistanın mədəni nüfuzu və təsir dairəsi isə demək

olar ki, yox olmuşdu. Çin mədəniyyəti isə İslamın yaranmasından on il sonra, Tanq Sülaləsi dövründə parlamağa başlamışdır. İslama qədər Çinin təsiri yalnız qonşuları ilə məhdudlaşdı.

Avropada isə elm və mədəniyyət sahəsində qeyri-müəyyənlik hökm sürürdü. Xristianlıq elmi tərəqqinin qarşısında duran əsas maneə idi. Qitənin “qaranlıq” dövrləri ərzində İslamın coğrafi cəhətdən böyüməsi isə intellektual və mədəni inkişafı ahəng təşkil edirdi. Görkəmli alman şərqşünası Frans Rozentalın “Elmin zəfəri” adlı kitabında açıq şəkildə ifadə etdiyi kimi, öyrənmə və öyrətmə İslamla vəhdət yaratmışdı [1, s.70].

Qurani-Kərimdə bilənlərlə bilməyənlərin eyni ola bilməyəcəyi açıq şəkildə ifadə edilmiş, yalnız ağıl sahiblərinin ibrət alacaqlarına diqqət çəkilmişdir: “De: Heç bilənlərlə bilməyənlər (alimlə cahil) eyni ola bilərmidi?! (Allahın ayələrindən, dəlillərindən) yalnız ağıl sahibləri düşünüb ibrət alarlar” (əz-Zümər, 9) [2, s.458].

Qeyd edək ki, Qurani-Kərimdə təqribən 750 yerdə elm kökündən törəyən sözlər mövcuddur. Həmin ayələr isə Qurani-Kərimin ilk nazil olan kəlamlarındandır.

Elmin anlamı, əhəmiyyəti və funksiyası hədislərdə də vurğulanmışdır. İslam ümmətinin qəbul etdiyi dəyərlər sisteminin davamlılığı elmə bağlı olduğu üçün Həzrət Peyğəmbər (s) də elmi uca tutmuş və təşviq etmiş, elmin nafilə ibadətdən daha üstün olduğunu söyləmişdir.

Allah Elçisi (s) bir hədisi-şərifində: “Kim elmi götürmüşsə, böyük və qiymətli bir şey götürmüşdür” [3, s.131] deməklə elmin dəyərini diqqət çəkmiş, başqa mübarək kəlamında “Kim elm əldə etmək üçün (evindən və ya yurdundan) çıxarsa, geri dönənə qədər Allah yolundadır” buyurmaqla elm öyrənməyə təşviq etmişdir [3, s.133].

İslama görə, elm Allahın razılığını qazanmaq və insanlara fayda vermək üçün öyrənilməlidir. Bu xüsus Peyğəmbərimizin (s) “Allahım, qorxmayan qəlbədən, qəbul edilməyən duadan, doymaq bilməyən nəfisdən və fayda verməyən elmdən sənə sığınırım” [4, s.29] sözlərində öz təsdiqini tapır.

Həmçinin dinimizə görə, alimlər peyğəmbərlərin varisləri hesab olunur. Çünki peyğəmbərlər yalnız elm miras qoyub getmişlər. Alimlər də elm öyrənmək yolunu seçməklə peyğəmbərlərin varisləri olmaq şərəfinə nail olmuşlar.

Elm şəhərinin qapısı adlandırılan Həzrət Əli (ə) də “Elm maldan daha xeyirlidir. Çünki malı xərclədikcə azalır, elmi isə xərclədikcə çoxalır” buyurmaqla elm öyrənməyin vacibliyinə diqqət çəkmişdir [5, s.23]. Digər kəlamında da o, elmin mədhinə davam edərək onun sonsuzluğunu vurğulamışdır: “Elm və bilik qabından başqa hər bir qab içinə qoyulan şeylə daralır (dölür). O isə (ona elm doldurduqca) genişlənir (və digər bir elmi qəbul etmək üçün tutuma malik olur)” [6, s.516].

Ayə və hədislərdən, eləcə də Həzrət Əlinin (ə) kəlamlarından anlaşıldığı kimi İslam elmin öyrənilib yayılmasına israrla təşviq etmişdir. Quran və Həzrət Məhəmmədin (s) hədislərinin işığında yola çıxan müsəlmanlar sözügedən xüsusda bir çox yenilik və kəşflərə imza atmış və beləliklə, İslam mədəniyyətinin yüksəliş dövrü başlamışdır. Xilafətin böyük şəhərlərində müxtəlif elm sahələrini əhatə edən çoxlu mədrəsələr açılmış, bunun sayəsində tibb, riyaziyyat, astronomiya, coğrafiya və digər elmlər uğurla inkişaf etməyə başlamışdır. Məsələn, Bağdadda yunan alimlərinin əlyazmalarından ibarət kitabxana açılmışdı. Bu kitabxanayı “müdrilik xəzinəsi” adlandırırdılar. Həmin dövrlərdə artıq Evklidin həndəsəyə aid əsərləri, hind astronomları və riyaziyyatçılarınin tədqiqatları ərəb riyaziyyatçılarına məlum idi.

Müsəlmanlar cəbr (ərəbcə “əl-cəbr” – hesab) elminin əsasını qoydular və hind rəqəmlərindən istifadə etməyə başladılar. Sonralar bu rəqəmləri ərəblərdən avropalılar öyrəndilər (indiyədək Avropada bu rəqəmləri “ərəb rəqəmləri” adlandırırlar). Eyni zamanda, Bağdad və Dəməşq şəhərlərində rəsədxanalar açıldı. Astronomlar mürəkkəb alətlərdən istifadə edərək Yer kürəsinin təxmini böyüklüyünü hesablaya bildirdilər. Onlar səmada gözlə görünən ulduzların vəziyyətini təsvir edirdilər. Orta Asiya alimi əl-Biruni Yerin Günəş ətrafında fırlanması ideyasını irəli sürmüşdü, o zaman üçün bu, dahiyənə fərziyyə hesab olunurdu.

Ərəb səyyahları xilafət ölkələrini, Hindistanı, Çini təsvir etmiş, Afrikanın və Şərqi Avropanın içrilərinə gedib çıxmışdılar. Onlar özlərinə məlum olan ölkələrin və dənizlərin xəritələrini çəkmişdilər.

Xilafətdə təbabət uğurla inkişaf edirdi. Orta Asiyada böyük alim İbn Sina (980-1037) yaşayırdı. Avropada onu Avisenna adlandırırdılar. İbn Sina təbib kimi xüsusilə böyük şöhrət qazanmışdı. O, özündən əvvəl heç kəsin ayırd edə bilmədiyi bir çox xəstəliklərin əlamətlərini təsvir etmişdi. Onun yüzdən çox elmi əsəri var. Şərqdə onu “alimlərin başçısı” adlandırırdılar.

Xilafətdə incəsənətin bütün növlərindən ən çox inkişaf edənini memarlıq idi. Memarlar xəlifələr üçün gözəl saraylar, türbələr və qalalar tikirdilər. Qranadada (İspaniya) yerləşən ərəb hakimlərinin sarayı əl-Hambra bütün dünyada məşhurdur. Xilafət memarları həm də məscidlər tikirdilər. Məscid binası adətən dördkünc olur, üzərində günbəz ucalırdı. Məscidin hasarları içərisində böyük həyəti, həyətdə isə hovuzu olurdu. Hovuzun dövrəsində çoxlu sütunları olan eyvan və ona yapışıq böyük salon tikilirdi. Məscidin yanında uca qüllə olan minarə ucaldırıldı. Minarədən dindarları namaza dəvət etmək üçün azan oxunurdu. Ümumiyyətlə, Xilafət dövründəki tikililərdə daş üzərində oyma naxışlarla, kaşı ilə, divarlarda və döşəmələrdə mozaikalar yaratmaqla zəngin bəzək vurulurdu. Binaların divarları isə mürəkkəb şəbəkə naxışlarla bəzədilirdi. Oyma şəbəkə naxış və əlvan təsvirlər elə hiss oyadırdı ki, sanki həmin divarlar ağır daşlardan hörülməmişdir.

İslami bina və qurğuların layihələndirilməsinə isə ilk dəfə fəlsəfi konsepsiya gətirən əl-Fərabî olmuşdur. O qeyd edirdi ki, bu proses insanın yaşayış tərzinə uyğun ağıllı prinsiplərlə insan bədəninin quruluşu və kosmik vahidlik qanunlarına əsasən qurulur. Əl-Fərabinin “Əlverişli həndəsi əməliyyatlar” əsəri memarlıq nümunələrinin həndəsi əsasını təşkil etmişdir. Azərbaycan əsilli və İslam memarlıq irsinə bir çox töhfələr bəxş etmiş Əcəmi ibn Əbubəkr Naxçıvani də (1120-cı illər, Naxçıvan – XIII əsr, Naxçıvan) bundan bəhrələnmişdir. O da həyatını İslam mədəniyyətinin zənginləşdirilməsinə həsr edən memarlardan olmuşdur. Azərbaycan memarlıq sənətindən, xüsusilə də Əcəmi Naxçıvanının yaradıcılığından təsirlənən memarlardan biri də İslam dünyasında şöhrət tapmış və Osmanlı türkləri arasında “Sərv memarı-çahan qoca Sinan” (Dünya memarlığının başı Ulu Sinan) ləqəbi qazanmış memar Xoca Sinan Əbdülmənnan oğlu (1489-1588) olmuşdur. Onun əsərlərindəki Azərbaycan memarlıq sənətinin təsirini başqa türk tədqiqatçıları da qəbul edirlər [7, s.47].

Həmin dövrlərdə İslam dünyasında yetişən elm adamları – mühəndislər, alimlər, tərcüməçilər, iqtisadiyyata, sənayeyə, hüquqa, ədəbiyyata, elmə və texnologiyaya bir sıra yeniliklər gətirmişlər. Hovard R. Ternər sözügedən xüsusə belə diqqət çəkmişdir: “Müsəlman sənətkarlar və alimlər, şahzadələr və işçilər birlikdə unikal bir mədəniyyət yaratdı, birbaşa və dolaylı olaraq hər qitədəki cəmiyyətlərə təsir etdi”.

Bu dövrdə İslam mədəniyyəti Qərblə müqayisədə böyük üstünlük əldə etmişdi. Şərqdə olan bu yenilik və inkişaf Avropaya səlib yürüşləri nəticəsində çatmışdı. Orta əsrlərin əvvəlləri Avropada “qaranlıq dövr” adlanırdı. Hər şəhər özünü dövlət, hər feodal isə özünü hökmdar sayırdı. Avropa şəhərlərinin heç birində hamam, kanalizasiya, məktəb və xəstəxanaların nə olduğunu bilmirdilər. VII əsrin əvvəllərində İslam xəlifələri nəhəng əraziləri idarə edir, fəthlərlə zəfər çalır, alimləri himayə edirdilər. Onlar dərk edirdilər ki, hakimiyyətlə elmin ittifaqı bir-birindən ayrılanda ölkə üçün faciələr yaradır, bu səbəbdən də elmə böyük diqqət verirdilər. Bunun da çeşidli səbəbləri vardı. Təbabət bilikləri insanların həyatını xilas edir, hərbi texnika və döyüş təlimləri müharibələrdə qələbəni təmin edir, riyaziyyat isə qalalar, qəsrlər və sarayların tikintisini sürətləndirməklə yanaşı, gözəllik və möhtəşəmliyi böyüdüdü. Bu səbəbdən də elmə xüsusi diqqət verilirdi. Məsələn, X əsrdə təkcə Kordovada 700 məscid və 70 kitabxana vardı. Qahirədəki kitabxanada 2 milyon kitab saxlanılırdı. Bağdad şəhərində fəaliyyət göstərən “Hikmətlər evi”ndə isə müxtəlif dillərdə olan saysız-hesabsız kitablar var idi. Mərakeşdəki “əl-Qəruin darülfünü” isə tələbələrinə “elmi hasil etmiş adam kağızı” verirdi ki, bu da müasir diplomların ulu babası hesab edilməkdədir.

Ərəb dili isə elmin universal ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişdi. Əvvəllər ünsiyyət saxlamaq imkanı olmayan alimlər müxtəlif ölkələrdə yaşasalar da, asanlıqla yazışırdılar. Bundan başqa, ərəb dili dəqiqliyi ilə seçildiyindən elmi və texniki terminologiya üçün ideal səviyyədə əlverişli idi. İspaniyanın cənubundakı Kordovadakı mədrəsələrdən birində dərs deyən alim Bağdad, Şamaxı və ya Səmərqənddəki həmkarları ilə ədəbiyyat, ya da elmlə bağlı müzakirələr aparır, elmi mübahisələr edirdi. IX əsrdə Bağdadda xəlifə sarayında hər iki həftədən bir, çərşənbə günləri “məclisül-əql” toplantıları təşkil edilirdi. Yaş, din, irq və yaşadığı ölkədən asılı olmayaraq alimlər, din xadimləri, astronomlar, riyaziyyatçılar, şairlər bir yerə yığılır, fikir və ideyalarını müzakirə edirdilər. Xəlifənin də qatıldığı bu məclislərdə alimlərdən vahid bir fikrə riayət etmələri və ya İslamı qəbul etmələri tələb olunmurdu. Onlar fikirlərini, mövqelərini aşkar deyə bilirdilər. Bir şərtlə ki, ərəb dilində danışaraq iddialarını məntiqlə izah və sübut etsinlər. Fars imperiyasında mövcud olmuş böyük Gündişapur Tibb Akademiyasından 400 il sonra Xəlifə Valid bin Əbdülməlik 707-ci ildə Bağdadda dünyanın 2-ci xəstəxanasını yaradanda Avropada cərrahlar fırıldaqçı elan edilir, cərrahiyyə əməliyyatı aparmaq istəyən həkimlər edam olunurdular. Əbdülməlikin xəstəxanasında xəstələr dövlət hesabına müalicə olunur, korlar və vəba xəstələri yeməklə təmin edilirdilər. Təbabət müsəlman alimlərin ən böyük uğur qazandığı sahə idi. Məhz İslam xilafətində Sasanilərdən sonra dünyanın ən böyük 2-ci xəstəxanaları, hərbi hospitalları, tibb mədrəsələri inşa edilmişdi. Dahi İbn Sina isə çağdaş səhiyyənin ulu babası sayılırdı. 10 yaşında Quranı əzbər bilən, 18 yaşında şəriət, fiqh, fəlsəfə, həndəsə, təbiət elmləri, məntiq və ali riyaziyyatı öyrənmiş İbn Sina 18 yaşına çatanda artıq böyük həkim kimi tanınırdı. İbn Sina yoluxucu xəstəliklər, anesteziya, insanın psixoloji və fiziki durumu arasında əlaqəni kəşf etmiş, yüzlərlə ideyası ilə təbabətin ehkamlarının əsasını qoymuşdu. Onun “Tibb elminin əsasları” kitabı 5 əsr ərzində Avropanın ən yaxşı və məşhur universitetlərində dərslik kimi istifadə olunmuşdur.

Fizikaya gəldikdə, eksperimental fizikanın və optikanın banisi İbn əl-Həysam sayılır. Optika qanunlarının çoxunu kəşf edən, fizioloji optika sahəsində gözün quruluşunu və binokulyar baxışın əsaslarını təyin edən əl-Həysam işıq sürətinin məhdud olduğunu da iddia etmişdi. Müasir dünyadakı

bütün foto və video çəkilişlər məhz əl-Həysamın ideyalarına borcludur. Xarəzm şəhərində yaşamış dahi riyaziyyatçı Məhəmməd əl-Xarəzminin cəbr və alqoritmlər, onluq hesab sistemi, kökaltı, triqonometriya və başqa onlarla kəşfi olmadan riyaziyyat elmini təsəvvür etmək mümkün deyil. Sabun, saatlar, şüşə, ətirilər, silahlar, gəmiqayırma, xalçaçılıq, istehsalı mexanikləşdirmək üçün külək və suyun qüvvəsindən istifadə - bütün bunlar da İslam aləmindəki kəşflər idi.

Əhməd ibn əl-Şətirlə yanaşı, Azərbaycan əsilli alim Nəsrəddin Tusi də dünya elminə böyük təkan vermiş dühalardan idi. Belə ki, hüquq, məntiq, fəlsəfə, riyaziyyat, səhiyyə, astronomiyaya dair dərin biliklərə malik Tusi 1259-cu ildə Marağa şəhərində rəsədxananın əsasını qoymuşdur. Marağadakı bu elm ocağı o vaxt dünyanın ən böyük rəsədxanası idi.

Kimyaya gəldikdə isə bu elmin “ata”sı Cabir ibn Həyyan sayılır. Xlor, ammonium, limon, sirkə və şərəb turşuları kimi onlarla turşunun xassələrindən bəhs edən İbn Həyyan kimyada təcrübələr vasitəsilə tədqiqatlar yolunun əsasını qoymuşdur. Fəlsəfədə İbn Rüşd və əl-Kindi kimi alimlər elmin inkişafına çox böyük təsir göstərmişdisə, əl-Qəzali teologiya, sufizm, fiqh, məntiq və fəlsəfədə böyük irəliləyişlərə səbəb olmuşdu. Üstəlik, əl-Qəzali sufiliyin nəzəri bünövrəsini qoymuş adamdır. Qərbin çox sonralar “İslam aləminin Leonardo da Vinçisi” adlandıracağı əl-Cəzari isə dahi mexanik, ixtiraçı, riyaziyyatçı və astronom idi. O, 1206-cı ildə yazdığı “Kitab fi mərifət əl-xiyal əl-həndəsiyyə” kitabında 50 mexanizmin, o cümlədən saat, tüfəng, top, su nasosu, kodlu qıfıl, kompas, kompüter, videokameranın və s. iş prinsiplərindən bəhs etmişdir. Diyarbəkir şəhərində yaşamış əl-Cəzarinin müəllimləri isə fəvvarə mexanizmini kəşf etmiş Banu Musa qardaşları, şam saatının müəllifi əl-Səqani və düyməsi basılarda onlarla mahnı ifa edən ilk “musiqi yeşiyi”ni yaratmış Heybətulla ibn əl Hüseyni olmuşlar. Əl-Cəzarinin kəşfləri arasında çarxqolu və sürgüqolu, klapanlı su nasoslari, sulu qaldırıcı kranlar, su saatları, fəvvarələr də var. O, dörd robot hazırlayaraq onları qayığa oturtmuş, təbil və tütəkdə ifa etməyə “vadar” etmişdir. Üstəlik, müsəlman alimlərin, xüsusilə də riyaziyyatçıların az qala hamısı həm də gözəl şairlər idi. İbn Sina, Ömər Xəyyam, əl-Biruni, İbn əl-Yəsmın, İbn əl Qazi əl-Fəsi, İbn əl-Haimin nəzmi insanın ruhunu oxşayır. VII əsrdə yaşamış filoloq alim əl-Fərahidinin şagirdi əs-Sibaveyh ərəb dilinin qrammatikasını yaratmaqla yanaşı, “Kitab-ül-Ayn” əsərində dil lüğətinin fonetik quruluşunun əsasını da qoymuşdur. 1200 il əvvəl o, riyaziyyatla linqvistikanı birləşdirməyə çalışmışdır. Müasir riyaziyyatın banilərindən olan Yəsmın əl-Ədrini əl-İşbili Sevilya və Mərakeş sultanının sarayında yaşamış və 54 yaşında sultanın əmri ilə boğularaq quyuya atılmışdır. Onun yeganə əsəri “ə-Cəbr fil əl-Müqabilə” idi. Bu kitabında dahi riyaziyyatçı təvazökarlıqla “bütün biliklərimi müəllimimdən, o nur çeşməsindən aldım” yazmışdı. İbn Yəsmının müəllimi isə riyaziyyat dühası Əhməd əl-Cəbr əl-Əballağ olmuşdur.

Qızıl çağın elm mərkəzi: “Beytül-Hikmə”

Dünyanın ilk universiteti olan Bolonyanın hələ fəaliyyət göstərmədiyi, dünyanın bir çox yerində kitabın belə nə olduğu bilinmədiyi bir dövrdə İslam aləmi elm və mədəniyyət sahəsində, sözün əsl mənasında, özünün qızıl çağını yaşayırdı. İslam dünyasının orta əsrlərdə dünyaya bəxş etdiyi, elm və mədəniyyətin inkişafına möhtəşəm töhfəsini vermiş mədəni irslərdən biri “Beytül-Hikmə” (“Hikmətlər evi”) olmuşdur.

“Beytül-Hikmə”nin ilk dəfə kim tərəfindən və nə vaxt qurulması barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur.

Belə ki, bəzi mənbələrdə onun 830-cu ildə Abbasi xəlifəsi Məmun tərəfindən qurulduğu qeyd olunsa da, sözügedən elm mərkəzinin təməlinin xəlifə Mənsur dövründə (754-775) qoyulduğunu iddia edənlər də vardır. Bəzi fikirlərə görə isə, “Beytül-Hikmə”nin əsası əvvəllər Abbasi xəlifəsi Harun ər-Rəşid tərəfindən kitabxana kimi qoyulmuş, daha sonra o, elmi araşdırma və tərcümə mərkəzinə çevrilmişdir. Sözügedən qurumu günümüzün Elmlər Akademiyası ilə də müqayisə etmək olar. Mənbələrdə qeyd edildiyinə görə, onun tərkibində tərcümə mərkəzi, böyük rəsədxana, tədris hissəsi və kitabxana, hətta xəstəxana da olmuşdur. Sonralar bu məktəbi nümunə götürərək başqa yerlərdə də ona bənzər elm ocaqları yaradılmışdır.

Bağdad şəhərində inşa edilmiş “Beytül-Hikmə”nin Sasani imperiyasının cənubunda mövcud olmuş Qundişapur məktəbinin formasında yaradıldığı bildirilir. Tarixçi əl-Qüftinin məlumatına əsasən, məktəbin təşkil olunmasında təkcə müsəlmanlar deyil, 37 xristian, 8 sabii və 9 yəhudi mənşəli alim də iştirak etmişdir. Həkim Hunayn ibn İshaq və astronom Tabit ibn Kurra kimi şəxslər malik olduqları xarici dil bilikləri və peşəkarlıqları ilə məktəbin inkişafına misilsiz töhfələrini vermişlər.

Ümumiyyətlə, “Hikmətlər evi”ndə o dövr üçün misli görünməmiş layihələr həyata keçirilmişdir. Belə ki, İslam alimləri antik dövrə aid yunan, fars, hind, Çin və digər dillərdəki riyaziyyat, tibb, fəlsəfə, astronomiyaya dair xeyli əsər ərəb dilinə tərcümə etmişlər. Qeyd edək ki, sonrakı əsrlərdə həmin kitablar Avropada geniş şəkildə istifadə olunmuş və Avropa İntibahına yol açmışdır.

Abbasi xəlifəsi əl-Məmunun dövründə (hakimiyyət illəri: 813-833) “Hikmətlər evi”nin rəhbəri şair və münəccim Səhl ibn Harun idi. “Beytül-Hikmə”də Məhəmməd ibn Musa əl-Xarəzmi (780-850), Bəni Musa qardaşları (Məhəmməd Cəfər ibn Musa, Əhməd ibn Musa və əl-Həsən ibn Musa) və Əbu Yusif Yaqub ibn İshaq ibn Səbbah əl-Kindi (801-873) kimi elm dühaları da çalışmışlar.

“Hikmətlər evi”nin tərcümə bölməsinə isə Hunayn ibn İshaq adlı alim rəhbərlik etmişdir. Tərcüməçilər arasında ən məşhuru Şəbiyə Tabit ibn Qürrə idi. “Hikmətlər evi”nə məhz xəlifə Abdullah əl-Məmun özü böyük diqqət ayırır, Bizans imperiyasını tərk etmiş alimlərə ölkədə sığınacaq verirdi. Onlara xilafətdə elm və mədəniyyətin, xüsusilə, kitab tərcümə və çapının sürətləndirilməsi üçün hər cür şərait yaradırdı. Hətta Abdullah əl-Məmunun təşəbbüsü ilə antik yunan kitablarını əldə etmək məqsədilə Bizansa bir karvan da göndərilmişdi.

Sözügedən elm mərkəzi Abbasi xəlifələri əl-Mötəsim (hakimiyyət illəri: 833-842) və əl-Vasiq (hak.: 842-847) zamanında daha da inkişaf etməsinə baxmayaraq, xəlifə əl-Mütəvəkkil (hak.: 847-861) dövründə öz əvvəlki şöhrətini itirdi. Buna səbəb əl-Mötəsim və əl-Vasiqin yunan fəlsəfəsini İslam fəlsəfəsi ilə sintez edən mötəzilə fəlsəfi cərəyanına yaxın olması, əl-Mütəvəkkilin isə əksinə, yunan fəlsəfəsinin İslamda geniş istifadəsinə qarşı olması idi.

Kağız hazırlanması bu məktəbin daha da canlanmasına səbəb olmuşdur. Hətta həmin vaxt Bağdadda kağız istehsal edən bir dəyirman da tikilmişdir. Ümumiyyətlə, Bağdadın Suk-əl-Vərrəqin adlı kağız bazarında yüzlərlə dükən fəaliyyət göstərirdi. Bu dükənlərin böyük əksəriyyəti həmin məktəbin müəllim və yazıçılarına məxsus idi. Ən məşhur kağız tacirləri Əhməd ibn Əbu Tahir (819-893) və Əbül-Fərəc Məhəmməd ibn İshaq (v. 995) sayılırdı.

“Hikmətlər evi”ndə 90-a yaxın insan yunan dilindəki elmi ədəbiyyatların ərəb dilinə tərcüməsi ilə məşğul olurdu. Burada o dövrdə məlum olan bütün antik dövrün alimlərinin əsərləri ərəb dilinə çevrilirdi.

Fizika, kimya, biologiya və digər dünyəvi fənlərə əvvəllər marağı olmayan ərəblər həmin elmlərlə daha sonra başqa dildən tərcümə olunmuş əsərlər vasitəsi ilə tanış olmağa başlamışdılar.

Sözgedən dövrdə səyyah və təbiblər tərəfindən Hindistandan gətirilmiş tibb və digər sahələrə aid əsərlər də “Beytül-Hikmə”yə təqdim olunmuşdu. “Hikmətlər evi”nin İskəndəriyyə və Qundişapur məktəblərinin örnək alınaraq qurulduğu söylənilməkdədir.

Ümumiyyətlə, o dövrdə qələmə alınmış elm və mədəniyyətə dair bir çox əsər Bağdada gətirilmiş və tərcümə edilmişdi. Harun ər-Rəşid dövründə kitabxana kimi əsası qoyulmuş bu müəssisə zaman keçdikcə fəaliyyət sahəsini daha da genişləndirmişdir. “Hikmətlər evi” fizika, kimya, astronomiya, fəlsəfə sahəsində aparılmış araşdırmaların və bu fənlərə aid əsərlərin tərcüməsinin həyata keçirildiyi mərkəzə çevrilmişdir. Həmin dövrdə ilahiyyat elmlərinə aid dərs və araşdırmalar isə məscid və mədrəsələrdə aparılırdı.

Harun ər-Rəşidin oğlu Məmun (813-833) hakimiyyəti illərində isə “Beytül-Hikmə”, sözün əsl mənasında, məqsədinə çatmışdı. Belə ki, onun xəlifəliyi zamanında “Hikmətlər evi” əvvəlcə antik əsərlərin qorunduğu məkana, daha sonra isə onların tərcümə edilərək İslam aləmində elm və mədəniyyətin inkişafına xidmət edən mərkəzə çevrilmişdi. Əsərlərin ərəb dilinə tərcümə edilməsinin bir səbəbi isə Məmunun fəlsəfəyə həddən çox maraq göstərməsi idi.

“Hikmətlər evi” əvvəllər “sahibul-beyt” adlandırılan müdir tərəfindən idarə edilirdi. Lakin sözügedən müəssisə getdikcə genişlənmiş, daha çox elm sahələrini əhatə etmiş, buna görə də hər bölüme müdir və onlara ümumi rəhbərliyi həyata keçirən bir şəxs təyin olunmuşdur. “Beytül-Hikmə”də çalışanlara yüksək maaş verilirdi. Bu da dünyanın başqa yerlərindən olan elm adamlarının oraya axışmasına səbəb olmuşdu.

İslam dünyasının ilk kitabxanası hesab olunan “Beytül-Hikmə” o dövrdə astronomiya elminə də böyük töhfələr bəxş etmişdir. Xəlifə Məmun zamanında orada inşa edilmiş rəsədxanada astronomlardan ibarət elmi heyət təsis edilmiş və olduqca qiymətli araşdırmalar aparılmışdır. Məsələn, burada antik yunan riyaziyyatçısı, coğrafiyaçı, astronomu, astroloqu və filosofu Kladius Ptolomeyin kəşflərinin doğru olub-olmadığı araşdırılmış, yer kürəsinin çevrəsi (ekvator) ölçülmüş və günəşdəki ləkələr təsbit edilmişdir.

Ümumiyyətlə, “Beytül-Hikmə”də dinindən, dil və irqindən aslı olmayaraq - ərəb, fars, türk, yəhudi, yunan, qipti, Çin, hind və digər millətlərin nümayəndələri çiyin-çiyinə, bərabərhüquqlu şəkildə araşdırmalar həyata keçirmişlər. Dəyərli əsərlər tərcümə olunaraq onlara yeni həyat verilmişdir. Sonralar onlar Avropada elm və texnikanın inkişafında dəyərli rol oynamışlar.

Elm mərkəzində Hippokrat, Platon, Aristotel, Ptolomey, Arximed, Oklid, Sushruta, Charaqa, Aryabhata və Brahmaqupta kimi dahi şəxsiyyətlərin əsərləri tərcümə olunmuş, eyni zamanda onlar geniş araşdırılmışdır.

“Beytül-Hikmə”də bugünkü elmi simpoziumlara analoji olaraq “münəzərə” (elmi diskussiya) adlandırılan məclislər də təşkil olunurdu. Xilafətin, o cümlədən də dünyanın müxtəlif yerlərindən gəlmiş alimlər həmin məclislərə qatılaraq elmi müzakirələr aparır və mülahizələr irəli sürürdülər. Bu da öz növbəsində elmin inkişafına töhfələrini verməkdəydi. Bu toplantılarda hər bir mövzuda azad və aşkar surətdə fikirlər söylənilə bilirdi.

“Hikmətlər evi”ndə fəlsəfə və məntiqlə bağlı əsərlərin ərəb dilinə tərcümə olunması İslam dünyasında həmin elmlərlə bağlı yeniliklərə və inkişafa səbəb olmuşdur. Lakin Quran məntiqindən kənar fikirlərin səsləndirilməsi cəmiyyətdə müzakirə və mübahisələrə gətirib çıxarmışdır. Bu da daha sonralar İslam ilahiyatı və Kəlam elminin yaranması ilə nəticələnmişdir.

Xəlifə Məmun 830-cu ildə Bizans imperiyasına qarşı zəfərlə nəticələnmiş savaştan dənərkən oradan toplatdığı kitabları da “Hikmətlər evi”nə bağışlamışdı. O, hətta İbnul-Bitriq, Həccac ibn Matar və Yuhanna ibn Masəveyhdən ibarət nümayəndə heyətini Bizansa göndərmiş, onların kitabxanalardan seçdikləri kitabların Bağdada göndərilməsini Bizans imperatorundan xahiş etmişdi.

“Hikmətlər evi”ni şəxsən görmüş və onun kitabxanasından faydalanmış İshaq İbn ən-Nədim oranın elmi mühiti haqqında dəqiq və ətraflı məlumat vermişdir. Onun qeyd etdiyinə görə, yunancadan ərəbcəyə tərcümə edilənlərin sayı qırx yeddi, fars dilindən ərəb dilinə tərcümə edilənlərin sayı on altı, sanskritcədən tərcümə edən şəxslərin sayı isə üç nəfər olmuşdur.

Qeyd edildiyinə görə, Xəlifə Məmun sadəcə yunan dilindən etdirdiyi tərcümələr üçün 300.000 dinar xərcləmişdi. Hətta tərəzinin bir gözünə qızıl, bir gözünə isə tərcümə ediləcək əsərin qoyulduğu deyilir [8, s.46].

Elm sahəsindəki bu yatırımlar qısa zamanda öz bəhrəsini vermiş, müsəlmanlar arasında böyük alimlər, filosoflar və tərcüməçilər yetişmişdir. Məsələn, xəlifə Məmun Bəni Musadan dünyanın paralel və meridianlarının ölçülməsini istəmiş, onlar da Sincar və Kufədə apardıqları iki ayrı təcrübələr nəticəsində bütün meridianların 360 dərəcədə kəsişdiyini və dünyanın çevrəsinin (ekvator) 8000 fərsəx=38.400 km. olduğunu təsbit etmişlərdir.

Lakin beş yüz ildən çox İslam elm və mədəniyyətinin çiçəklənməsində çox böyük rol oynamış “Hikmətlər evi” 1258-ci ildə monqolların Bağdada yürüşü nəticəsində məhv edilmişdir. Belə ki, Hülaki xanın əmri ilə “Beytül-Hikmə” tamamilə dağıdılmış, oradakı əsərlər Dəclə çayına atılmışdır. Rəvayətə görə, Dəclə çayına o qədər çox kitab atılmışdır ki, hətta çayın suyu ona atılmış saysız-hesabsız kitabların mürəkkəbindən qara rəngə boyanmışdır...

Nəticə. Göründüyü kimi, öz mütərəqqiliyi ilə fərqlənən İslam dini nəinki cəmiyyətin inkişafına əngəl olmuş, əksinə, mədəni-siyasi qarşıdurmalara və durğunluğa son qoyaraq sürətli mədəni tərəqqiyə təkan vermişdir. Məhz bunun sayəsində müsəlmanlar arasında tibb, riyaziyyat, astronomiya, coğrafiya və digər elmlər uğurla inkişaf etmiş, böyük şəhərlərdə kitabxana, xəstəxana və təhsil müəssisələri açılmışdır. Nəticədə Bağdad, Qahirə, Kordova və müsəlmanların yaşayıb-yaratdığı digər şəhərlər dünyanın mühüm elm və mədəniyyət mərkəzlərinə çevrilmişdir. Bir sözlə, İslam dünyaya böyük töhfələr bəxş etmiş, bəşər sivilizasiyasını daha da zənginləşdirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://traditionalhikma.com/wp-content/uploads/2020/09/Rosenthal-Knowledge-Triumphant.pdf>.
2. Ziya Bünyadov, Vasif Məmmədəliyev. Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsi. Yenidən işlənmiş XIX nəşr. Bakı: 2022.
3. Əbu Abdullah Muhəmməd ibn İsmayıl ibn İbrahim əl-Buxari. Tam Səhih-Buxari. I cild. Bakı: 2012.
4. Hədislərlə İslam (Hədislərin hədislərlə izahı). II cild. Bakı: 2016.
5. https://ghazali.org/ihya/turc/ihya_1_-_ilim.pdf.
6. “Nəhcül-Bəlağə”. İmam Əli əleyhis-salamın xütbə, məktub və hikmətli kəlamları. Tərcümə və şərh (dördüncü nəşr). İİR Mədəniyyət Mərkəzi, 2018.
7. Arif Abasov, Elçin Abasov, Elmira Hüseynova. İslam memarlığı və inşaat. Bakı: 2010.
8. Vüqar Hümmətov. İslam mədəniyyətinin tənəzzül səbəbləri: Keçmişdən çağımızadək. Bakı: 2019.